

Dönemi ve İlim Çevresi Işığında
YANYALI ESAD EFENDİ

editörler

M. Sait Özervarlı
Cahid Şenel
Harun Kuşlu

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 1208

İSAM Yayınları 257

İlmi Araştırmalar Dizisi 102

© Her hakkı mahfuzdur.

**Dönemi ve İlim Çevresi Işığında
YANYALI ESAD EFENDİ**

editörler

M. Sait Özervarlı

Cahid Şenel

Harun Kuşlu

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
İmla İsa Kayaalp
Bibliyografya İsmail Özbilgin
Tasarım Ender Boztürk (iç), Hasan Hüseyin Can (kapak)

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
İkinci Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayınlanmıştır.

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 05.05.2023 tarihli
ve 2023/06 sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Mart 2024
ISBN 978-625-428-328-4

Kapak görseli: Yanyalı Esad Efendi, *et-Ta'lîmü's-sâlis li-Aristotalis*
(Süleymaniye Ktp., Râgıb Paşa, nr. 824, vr. 56^b)

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Caddesi, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Dönemi ve ilim çevresi ışığında Yanyalı Esad Efendi / ed. M. Sait Özervarlı, Cahid Şenel, Harun Kuşlu. İstanbul ; Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2024. 502 s. ; 23,5 cm. ; tbl. ; fot. ; şema - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 1208. İSAM Yayınları; 257. İlmi Araştırmalar Dizisi; 102)
Kaynakça ve dizin var.
ISBN 978-625-428-328-4

13

TERCEMETÜ'Ş-ŞERHİ'L-ENVER'DE TERİMLER VE ÖNERMELER MANTIĞI

Muhammet Nasih Ece*

I. Giriş

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver, İoannis Kottounios'a ait *Expositio lucidissima universae logices* adlı eserin, Yanyalı Esad Efendi tarafından bazı değişikliklerle Arapça'ya tercüme edilip, yer yer açıklamalar yapılması suretiyle Osmanlı dünyasına kazandırılmış bir mantık metnidir.¹ Eserin yazarı Kottounios (1577-1658), Osmanlı Devleti'nin sınırlarında yer alan Karaferye'de (Veroia) doğdu. Bologna ve Padova üniversitelerinde felsefe hocalığı yapan Kottounios, özellikle Aristoteles felsefesi hakkında dersler vererek bu çerçevede metinler kaleme aldı. Kottounios'un Esad Efendi tarafından tercüme edilen ve çalışmamıza konu olan bu kitabı, Aristoteles'in mantık eserlerinden hareketle oluşturulmuş bir şerh konumundadır.² Birçok alanda bilgi birikimine sahip olan Esad Efendi'nin özellikle Aristoteles'in fizik ve mantık eserlerine yönelerek, dönemin düşünürlerinden farklı bir şekilde bu eserleri Yunanca ve Latince müktesebat üzerinden Arapça'da yeniden inşa etme girişimleri dikkat çekicidir.

.....

* Doç.Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.

ORCID: 0000-0003-2270-0502 hermesecce2009@hotmail.com

1 Genequand - Morel, "Al-Yānyawī's Account of Porphyry", s. 352-353.

2 https://en.wikipedia.org/wiki/Ioannis_Kottounios.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'in bilindik tercümelerden farklı olarak, Esad Efendi'nin kendi görüşlerine de yer vermek suretiyle şekillenen bir yapıya sahip olduğunu belirtmemiz gerekir.³ Çalışmamıza kaynaklık eden bu eser, Furfûriyûs'un *Îsâgûcî'si* (Porphyrios, *Eisagoge*) ile Aristoteles'in *Kategoriler*, *Yorum Üzerine*, *Birinci Analitikler* ve *İkinci Analitikler* adlı kitaplarının bir araya getirilerek kısmen yorumlanmış halidir.

Biz burada önermeleri ve önermelerin gerektirdiği unsurlar olması sebebiyle kavramları ele alacağımız için bu eserde odaklanacağımız konular da genellikle *Yorum Üzerine*'ye tekabül eden kısımlar olacaktır. Ancak odaklandığımız konular çerçevesinde mantığın temel konularını ihtiva etmesi açısından bunlardan önce aklın üç işlevine değinmeye çalışacağız. Böylelikle bu çalışmayla, 17. yüzyılda yaşayan bir Latin mantıkçı tarafından yazılan ve 18. yüzyılın başlarında bir Osmanlı mantıkçısı tarafından tercüme ve şerhedilmiş olan bir mantık metninin kavramlara ve önermelere dair kısmının muhtevasını görme imkânına sahip olacağız. Bu çalışma, öncelikle betimleyici bir tarz içinde *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'in kavramlar ve önermeler hakkındaki muhtevasını sunmaktadır. Çözümleme ve değerlendirmeler için bu gereklidir. Salt betimsel kalmayarak bunun yanı sıra, problemlerin yer yer Latince ve Arapça geleneklerdeki ele alınışı da sunulmaktadır.

II. Aklın Üç İşlevi

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de⁴ önermeler ele alınmadan önce onları meydana getiren kavramlar incelenmektedir. Klasik mantık metinlerinde gelenekselleşen bu yaklaşımın, Aristoteles'in *Yorum Üzerine* adlı mantık eserinin girişinde önermeler konusunu ele almadan önce genel terimlerden kısaca bahsetmesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

•••••

3 Benzer düşünceler için bk. Sankavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü*, s. 23, 41; El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic*, s. 218.

4 Yukarıda *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'in İoannis Kottounios'un 1651 yılında Padova'da basılan *Expositio lucidissima universae logices* adlı eserinin çevirisi olduğuna değindik. Ancak içeriğinden de açıkça anlaşılacağı üzere bu serbest çeviride hangi görüşlerin Kottounios'a, hangilerinin Esad Efendi'ye ait olduğunu bütünüyle kestirmek mümkün değildir. Bu sebeple konumuz çerçevesinde aktardığımız görüşleri doğrudan yazar veya mütercime atfetmek yerine eserin adını anmamızın daha yerinde olacağını düşünüyoruz. Dipnotlarda yararlandığımız kaynak eserin Arapça tercümesi olduğu için atıfları Esad Efendi'ye yapacağız.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de kavramların, önermelerin ve akıl yürütmelerin anlaşılması için hepsinden önce Arapça yazılmış mantık metinlerinde rastlamadığımız, insan aklının üç işlevine (*a'mâlû'l-akli's-selâse*) karşılık gelen mantığın esas aşamaları veya çekirdek konuları olarak düşünülebilecek üç öğretiyi izah edilmektedir.⁵ Mantıksal düşünmenin aşamaları anlamına gelen söz konusu üç işlev veya öğretiyi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'in başında değil de önermelerden önce ele alınmaktadır. Kanaatimize göre bunun sebebi, önermeler ele alınmadan önce kavramların, ardından önermelerin ve daha sonra ise akıl yürütmelerin ele alınmasının bir mantıksal sıralamaya sahip olmasındandır. Bu sıralama klasik mantık metinlerinin işleyişine de uygundur.

Aklın üç işlevinden birincisi, kavramlar veya dildeki adıyla *terimler* inşa etmektir. *İnsan*, *duvar* ve *beyaz* terimleri böyledir.⁶ Aklın bunları düşünürken herhangi bir yargıya ulaşması söz konusu değildir. Bu sebeple kavramlar olumlu veya olumsuz olarak nitelenemezler. Eşyanın ilk basit ve yargısız tasavvuru bu düzeyde gerçekleşir. Aklın ikinci işlevi önerme kurmaktır. Bu aşamada zihin, edindiği herhangi bir kavramı başka bir kavramla ilişkilendirmeye çalışır. Mantıksal ifadeyle bir terim, başka bir terim hakkında olumlanır veya olumsuzlanır. Birinci düzeyde salt düşünülen ve ifade edilen kavramlar, bu düzeyde örneğin “Duvar beyazdır”, “Duvar beyaz değildir” önermelerinde görüldüğü gibi bir araya getirilerek veya ayrıştırılarak bir hüküm ortaya konmaktadır. Burada “duvar”ın “beyazlık”la birleşmesi veya ondan ayrışması bağ sayesinde gerçekleşmektedir. Bağ aracılığıyla önermede meydana gelen birleşme için “eklem” (*zamm*), ayrışma için de “ayırım” (*fasl*) ifadeleri kullanılmaktadır. Aklın yaptığı bu işlemlere “hüküm” de denilmektedir. İnsan aklının bir sonraki işlevi, şu şekilde bilinen bir durumdan başka bir durumun çıkarsanması veya bir bilgiden başka bir bilgiye intikal etme işlemidir:

••••••••••

5 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 125^a-125^b; *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Râgıb Paşa, nr. 881, vr. 122^b; El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic*, s. 218; Sarıkavak, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü*, s. 64-65.

6 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 125^{a-b}; Râgıb Paşa, nr. 881, vr. 122^b-123^a.

İnsan canlıdır.
Her canlı duyumsayandır.
İnsan duyumsayandır.

Bu işleme “intikal” dendiği gibi “çıkarım” (*istidlal*) ve “kıyas” da denilmektedir.⁷

İnsan aklının üç işlevi, epistemik olarak mantıksal sürece ve bu sürecin belirlediği mantığın üç temel konusuna denk gelmesi bakımından dikkate değer. Böylesi bir yaklaşım, aynı zamanda mantığın formel yapısının kavram, önerme ve akıl yürütmelerden oluştuğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Mantık biliminin üç temel konu veya aşamaya ayrıştırılması ve bu aşamalar için “aklın işlevleri” ifadesinin kullanılması Latin Batı mantığında görülen bir yaklaşımdır. Mesela Thomas Aquinas *Yorum Üzerine*'ye dair şerhinin girişinde aklın söz konusu üç işlevini (*operation of the intellect*) anlatarak başlar. Burada dile getirilenler, söz konusu eserin girişinde değinilenlerden farklı değildir.⁸ Bu konuya dair fark, sadece Aristoteles'in bunları nerede ele aldığına dairdir. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre Aristoteles, aklın birinci ve ikinci işlevlerini *Peri Hermeneias*'ta, üçüncü işlevini ise *Birinci Analitikler*'de ele almıştır. Thomas Aquinas ise bu işlevlerin sırasıyla *Kategoriler*, *Peri Hermeneias* ve *Birinci Analitikler*'de kurulduğunu ileri sürmektedir.⁹ Margaret Cameron “Eski Mantık” adlı makalesinde söz konusu mantık bölümlenmesinin, Ortaçağ'da mantık konularının “ikinci akledilirler” olduğunu düşünen mantıkçıların yaklaşımı olduğunu belirtmektedir.¹⁰

Aklın bu üç eylemi için “mantıksal işleyiş” veya “mantığın temel konuları” ifadesini kullandık. Bu durum, Fârâbî'nin mantığı sekiz bölüm olarak kabul edip onları da temelde iki kısma ayırmasıyla karşılaştırılabilir. Buna göre *Îsâgûcî* -Fârâbî tarafından- mantığa dahil

7 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 125^{a-b}. İntikal doğrudan veya dolaylı olabilir. İntikal, aklın iki öncülden bir sonuca varması şeklinde olursa buna “kıyas” denilir.

8 Thomas-Cajetan, *Aristotle: On Interpretation*, s. 14; ayrıca bk. Çiçekdağı, *Peri Hermeneias Üzerine İki Yorum*, s. 31.

9 Thomas-Cajetan, *Aristotle: On Interpretation*, s. 14; Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 126^a.

10 Cameron, “Eski Mantık (Logica Vetus)”, s. 198-199.

edilmez. *Kategoriler*, *Önermeler* ve *Birinci Analitikler*, düşünülörlere dair yetkinleşmeyi sağladığı için ilk temel kısımlar kabul edilir ve burada ele alınan üç akla denk gelmektedir. Geri kalan *Apodeiktik*, *Diyalektik*, *Sofistik*, *Retorik* ve *Poetik* kısımları ise ilk üçünde elde edilen kuralların uygulama sahası olarak görülür.¹¹ Mantık bölümlenmesinin kısımları değişmiş olsa da söz konusu aklın üç işlevinin çekirdek konular olarak varlığını koruduğu görölmektedir. Bu nedenle bu konunun Arapça yazılmış mantık metinlerinde örtük olarak bulunduğunu veya her iki yaklaşımın, mantığın işleyiş taksimi konusunda benzerlikler taşıdığını söyleyebiliriz.

III. Terim

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de terimler bahsi, beş alt başlıkta ele alınmaktadır. Bunlar; terimin tanımı, terimin sınıfları, genel terimlerden isim, genel terimlerden fiil ve son olarak birleşik terimlerdir. Şimdi bunları sırasıyla incelemeye çalışacağız.

A) Terimin Tanımı

Terimin tanımı meselesinde esas konu terimler olması gerekirken, önce tanım teorisinin ele alındığı *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de terim (*hadd*), “bir şeyin sınırı” şeklinde tanımlanmaktadır. Mesela çizginin “iki nokta arasında olan şey” biçiminde tanımlanması böyledir. İki nokta, çizginin sınırı olduğu için onun tanımını vermektedir. Bir tarlanın uç sınırları da onun tanımını belirler. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre mantıkçılar, “terim” ifadesini istiare yoluyla önermenin çözümlendiği temel unsurlar için kullanmışlardır. “İnsan canlıdır” önermesinde “insan” konu, “canlı” ise yüklem terimlerdir. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de bu konunun *Birinci Analitikler*'le olan bağlantısına işaret edilmektedir. Aristoteles burada terimleri, önermelerin kendilerine çözümlendiği parçalar olarak tanımlamaktadır ki, bunlar konu ve yüklemdir.¹² Konunun devamında, Aristoteles'in önermeyi kendisini meydana getiren

.....

11 Fârâbî, *et-Tavtie*, s. 22; a.mlf., *İhsâü'l-ulûm*, s. 110.

12 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 24b 15-16, s. 11. Aristoteles'in önermenin tanımında onu meydana getiren unsurla tanımlaması hakkında İbn Rüşd'ün çözümlemelerini görmek için bk. Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, s. 35-36.

parçaları olan konu ve yüklemle tanımlamasının doğru olup olmadığı tartışılmaktadır.¹³ Ancak bu, genelde tanım bahsini, özelde önermenin tanımını ilgilendiren bir meseledir. Doğrudan insan aklının ilk düzeyi olan terimleri ise dolaylı olarak ilgilendirmektedir. Özelde önermenin tanımına dair olan bu görüşleri, ileride daha uygun olacağını düşündüğümüz önermelerde ele almaya çalışacağız.

Tercemetü's-Şerhi'l-enver'de terimin tanımına ilişkin ileri sürülen bilgileri mantık bilimi açısından yorumlayacak olursak, terimler; tek başına yargısal bir ifadesi olmayan, bu sebeple doğru ve yanlış değerleri alamayan, ancak önermelerde bir unsur olarak işlev gören yapılardır. Burada, Aristoteles'in önermenin birleşenleri olan konu ve yüklem unsurları üzerinden önermeye yaptığı tanıma dikkat çekilmesi, terimlerin mantık açısından konu ve yüklem olma durumlarından dolayı bir öneme sahip olduğuna dair bir vurgudur.

B) Terimin Çeşitleri

Tercemetü's-Şerhi'l-enver'de terimler, dokuz kısma ayrılarak ele alınmaktadır.

1. Düşünülmesi (*Ma'kûl*), Söylenmesi (*Melfûz*) ve Yazılması (*Mektûb*) Bakımından Terimler: “İnsan canlıdır” önermesinin barındırdığı terimler ilk aşamada düşünülenlerdir. Dile getirildiğinde söylenmiş ve yazıldığında ise yazılmış olurlar. Mantık açısından terimlerin dile getirilmesinden ve yazılmasından önce önemli olan, onların düşünülmesidir. Bu açıdan *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'e göre, terimlerin düşünülmesi özsel iken söylenmesi ve yazılması, ilintisel durumlardır. Terimlerin söylenmesi ve yazılması düşünülmesinin birer aracı konumundadır. Düşünülen şeylerin ifade edilmesi söz ve yazı ile mümkün olmaktadır. Bu durumda düşünülen şeyler için, kendisi için birer ifade biçimi olan söz ve yazı gibi araçlar kullanılır.¹⁴ Mesela “insan”, kavram olarak düşünülen, dile getirildiğinde söylenen ve yazıldığında ise

•••••

13 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 126^b-128^a.

14 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 128^{a-b}.

yazılan olmuş olur. Bunlar, bir şeyin nesneliliğinden sonra varlık durumlarını ifade etmektedir.

Terimlere dair bu üçlü sınıflama türü Arapça yazılmış mantık metinlerinde terim bağlamında görülmemektedir. Latince mantık metinlerinde ise bu sınıflama tarzının önermelere dair yapıldığını görmekteyiz. Bunun burada terimlere de uygulanmış olması muhtemeldir. Nitekim terimlere dair bu ayırmadan bahsederken “önermelerde olduğu gibi” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁵ Alexander Broadie, Ortaçağ Latin mantığında önermelerden önce terimlere dair yapılan bu ayırım ve tartışmaların, Aristoteles'in *Yorum Üzerine*'de (16 a 3-8) ses, yazı ve zihin şeklinde yaptığı ayırmalardan geldiğini ifade etmektedir.¹⁶ Buna göre “Seste olanlar zihindeki duygulanımların, yazılanlar da seste olanların simgeleridir.”¹⁷

2. Formel (*Ahîrî*) ve Maddi (*Ahîrî* Olmayan) Terimler: Formel (*ahîrî*) terim, öncelikle kendisi için konulan anlama delalet eden terimdir. “İnsan canlıdır” sözündeki “insan” böyledir. Çünkü insan bu önermede öncelikle kendisi için konulan şeye delalet etmektedir. Maddi (*ahîrî* olmayan) terim ise öncelikle kendisi için konulan anlama delalet etmez, aksine sadece terimin kendisine delalet etmektedir. “İnsan isimdir” sözündeki “insan” terimi böyledir.¹⁸

Bu ayırım, Latin Ortaçağ mantığında önemelerde geçen terimlerin gönderimlerinin en temelde maddi ve formel diye bölümlenmesini andırmaktadır. Maddi gönderme, terimin kendisine delaletidir. “İnsan isimdir” gibi. Formel gönderme de basit ve bireysel diye ayrılır. Burada verilen örnek, bir terimin bir anlama geldiği şeyi simgelemesi olarak basit bir terimdir. “İnsan canlıdır” gibi.¹⁹ Terimlere dair bu türün Latince yazılmış mantık metinlerinin etkisiyle konulduğunu düşündüğümüz için elimizdeki metnin “ahîrî” ve “ahîrî olmayan” ifadelerini Ortaçağ Latin mantığında ifade edildiği şekliyle “formel” ve “maddi”

.....

15 Yanyalı Esad Efendi, *Terçemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 128^a.

16 Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, s. 13-15, 27.

17 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16a 3-8, s. 7.

18 Yanyalı Esad Efendi, *Terçemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 128^b.

19 İnönü, *Mantık Tarihi: Orta Çağ*, s. 113-114; Taşdelen, *Mantığın Gelişimi*, s. 65-66.

ifadeleriyle karşıladık. Böylesi bir ayırımı gözetmek kıyasların doğru çözümlenmesi için gereklidir. Mesela

İnsan beş harflidir.
Aristoteles insandır.
O halde Aristoteles beş harflidir.

Doğru olan öncüllerden yanlış bir sonuç çıkmıştır. Bunun sebebi, orta terimin göndergelerinin aynı sayılmasından kaynaklanmaktadır. Oysa ilki maddi, ikincisi formel bir göndergeye sahiptir.

3. Basit ve Birleşik Terimler: Ayrıştırıldığında parçaları, bitişik durumda olduğu gibi özsel bir anlam verebilen terimler birleşiktir. “Adaletli insan” gibi. “Adaletli” ve “insan” terimleri bağımsız anlamlara sahiptir. Basit terimler ise parçalarının bağımsız bir anlama sahip olmamasıdır. “İnsan taş değildir” önermelerindeki “insan” ve “taş” gibi. Parçaları isim olarak bağımsız bir anlamda kullanılmadığı için “Abdullah” gibi terimler de basit sayılır.²⁰

4. Yüklemlerin Olmaya ve Yükleme Konu Olmaya Uygun Terimler (*Hamli*) ile Onların Yanında Yer Alan (*Maa'l-Hamli*) Terimler: Bazı terimler, önermede konu ve yüklem olarak kendinden tam bir anlama delalet eder: “İnsan”, “canlı”, “at” vb. Bazı terimler ise bağımsız bir şekilde kendinden bir anlama delalet etmez. Bunlar kendinden konu ve yüklem olabilen terimlere bitişerek bir anlama sahip olabilirler. “Bütün”, “bazı”, “hiç” gibi nicelik edatları böyledir.²¹ *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*’de ilk gruptaki terimler için “yüklemliler” (*hamli*), ikinci gruptakiler için “yüklemlilerle birlikte” (*maa'l-hamli*) olan terimler ifadesi kullanılmaktadır.

Bu ayırım, Ortaçağ Latin mantığında üzerinde çokça durulan kategoremantik ve sinkategoremantik terimler ayırımını andırmaktadır. Ancak görüldüğü üzere burada sadece niceleyici sinkategoremantiklere değinilmiştir. Önerme eklemleri veya mantık değişmezleri olarak ifade edilen “ve”, “veya”, “ise” ve “ancak ve ancak” gibi bağlaçlara

•••••

20 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 128^b-129^a.

21 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 129^a.

değnilmemiştir.²² “Kategoriematik” ifadesi, önermede konu ve yüklem olabilen terimler için kullanılırken, “sinkategoriematik” basit önermelerde niceleyiciler ve birleşik önermelerde tek başına bir anlama sahip olmayan önerme eklemleri için kullanılmaktadır. Temel fark, kategoriematiklerin tek başına anlamlı olmaları, sinkategoriematiklerin ise kategoriematiklerle anlam kazanmalarıdır. Önerme ve akıl yürütmelerin şekillenmesinde ikinci türden terimlerin varlığı mantıksal açıdan gereklilik arzettiği için Ortaçağ Latin mantıkçıları tarafından çokça önemsenmiştir.

5. Birinci Akledilir ve İkinci Akledilir Terimler: Birinci akledilir terimler, doğrudan zihin dışı dünyaya delalet edebilen terimlerdir. Bunlar, dış dünyada karşılıkları bulunan terimler olarak da düşünülebilir. “İnsan”, “at” ve “taş” gibi. İkinci akledilirler ise dış dünyada bir nesneyi göstermeyip sadece zihinsel işlemle varlık kazanan terimlerdir. “Cins”, “tür” ve “ayırım” terimleri gibi. “Canlı cinstir”, “İnsan türdür” ve “Düşünmek ayırımdır” sözlerinde geçen yüklemelerin kendinden değil, zihinsel oluşlarından ötürü varlıkları söz konusudur.²³ Bu sebeple de “ikinci akledilir terimler” olarak isimlendirilmiştir.

Klasik Arapça yazılmış mantık metinlerinde Fârâbî ve İbn Sînâ ile başlayıp bir süre devam eden “mantığın konusunun ne olduğu” tartışmasına bağlı olarak birinci ve ikinci akledilirler meselesi ele alınmıştır. Burada farklı olarak akledilirler, terimlerin ayırımı için kullanılmaktadır. Şunu belirtmemiz gerekir ki, terimlerin tasnifinde böyle bir ayırımın yapılması, mantığın konusu olması açısından yapılan tasniften bağımsız olarak ortaya çıkamaz. Çünkü konusuna bağlı olarak ortaya çıkan mantığın neliği veya varlığı, onun terimlerinden ve terimlere dair tasnifinden önce gelmektedir. Esasında her iki durumun zorunlu bağlantıları söz konusudur. Görüldüğü şekilde burada verilen örneklerden ilk akledilirler, mantığa imkân sağlayan alanı temsil etmektedir. İkinci akledilir kavramlar ise bizzat “mantığın esas kavramları” veya “mantık” denilen işlemlerin alanını temsil etmektedir.

.....

22 Benzer düşünceler için bk. El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic*, s. 219; kategoriematik ve sinkategoriematik terim ayırımları için bk. Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, s. 21-24; Taşdelen, *Mantığın Gelişimi*, s. 68-69.

23 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 129^a.

6. **Türemiş (*Müştak*) Terimler:** Türemiş (*müştak*) terimler, bir terimin başka bir terimden türetilmesidir. “İnsanlık”, “beyazlık” ve “adalet” terimlerinin; “insan”, “beyaz” ve “âdil” terimlerinden türetilmesi böyledir.²⁴

Bu sınıflama türünü mantığa konu etmek bakımından terimi; somutu olan ve somutu olmayan soyut şeklinde de ayırmak mümkündür. İki de soyut ve tümel olmasına rağmen somut bir “insan” gösterilebilir, ama somut bir “insanlık” gösterilmez. Biri soyut diğeri ise tam soyuttur. Tam soyutun dış dünyada tekili bulunamaz. Çünkü tekilik nesnel bir durumdur. Bu sınıf, İslam mantık metinlerinde müştak terimlere tekabül etmektedir.

7. **Belirli (*Muhassal*) Olan ve Belirli Olmayan (*Gayrimuhassal*) Terimler:** Belirli (*muhassal*), bir terimin bir şeye belirli bir şekilde delalet etmesidir. “İnsan” ve “at” gibi. Belirli olmayan (*gayrimuhassal*) terim ise olumsuzlamaya gitmeksizin belirli bir şeye delalet etmez. “İnsan olmayan” ve “at olmayan” terimleri böyledir. “İnsan olmayan” denildiğinde insanın dışındaki herhangi bir şeye delalet olabildiği için bu terim belirsizdir.²⁵ Klasik İslam mantığında belirsiz terimlerden oluşan önermeler, olumsuz önermelerden ayrıştırılması için “ma’düle önerme” adıyla ele alınmaktadır.

8. **Müşterek Terimler:** *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*’de müşterek terimler; manevi müşterek, lafzî müşterek ve uygunluk (*münâsebet*) müşterekliği olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Birincisi, bir terimin anlamsal olarak birçok ferde işaret etmesidir. “Canlı” teriminin “insan”, “at”, “öküz” ve “aslan” gibi birçok canlıya işaret etmesi böyledir. İkinci türdeki lafzî müşterek terimler, bir terimin -aralarındaki uygunluğa bakılmaksızın- altındaki çeşitli anlamlar için söylenmesidir. “Ayn” teriminin Arapça’da birçok anlamda kullanılması gibi. Üçüncüsü ise bir terimin bir terimle ilişki (*isâlet*), bağlılık (*tâbiyyet*) ve benzerlik bakımından uygunluk arzetmesidir. “Sağlık” teriminin çeşitli durumlarda insanla ilişkili olması, “nabz”ın insana bağlı olması ve “gül”ün benzetme bakımından sevgiye delalet etmesi gibi.²⁶

.....

24 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 129^{a-b}.

25 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 129^{a-b}.

26 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. ∞

i) **Tümel (Küllî) ve Tekil (Cüz'î) Terimler:** Tümel (*küllî*) terim, anlamsal bir ortaklıkla *müfred* (*tekil sözcük*) olarak söylenen terimdir. Anlamsal ortaklıkta bir lafız, aynı anlamı uygun biçimde birden çok şey için göstermelidir. Eğer terim çokluğa delalet ediyor, ancak terimin kendisi bir gruba ad oluyorsa bu terim tümel olarak düşünülemez. Mesela “ulus” ve “ordu” gibi. Eğer bir terim bir topluluğa işaret eder, ancak müfretleşmezse o da tümel olmaz. Örneğin “Zeyd kavimdir, gruptur ve ordudur” denilemez. Bu sebeple tümel, salt anlamsal çokluğa delalet eden terim değildir, “insan” gibi bütün fertlerine yüklenebilmesi gerekir. Tekil (*cüz'î*) terimler ise dört şekilde anlaşılır. Birincisi, terimin özel bir varlığa işaret etmesidir. “Zeyd” ve “Amr” gibi. İkincisi, tekil terimin çokluğa, onu müfretleştirmeden ve ona yüklem olmadan delalet etmesidir. “Ulus” ve “ordu” gibi. Üçüncüsü, aslında tümel olan bir terimin özel olarak bir şahıs için kullanılmasıdır. Ticaretle ilgilenen bir şahsın “tüccar” olarak zikredilmesi böyledir. Dördüncüsü ise bilinmeyen biri için “Bir insan geldi” ve “Bir âlim geldi” sözlerindeki “insan” ve “âlim” terimleri böyledir.²⁷

Bazı kavramlar birlikte varlık kazanır. Kolektif ve distribütif kavramlar bu türdür. Burada görüldüğü üzere kolektif kavramlar tümel olarak kabul edilmemektedir. Bunun gerekçesi de bir konuya yüklem olamamaları olarak sunulmaktadır. Yüklem olamadıkları için de tekil-lerden sayılmaktadır.²⁸

C) En Genel Terimler

Terimler yukarıda değinildiği şekilde tasnif edildikten sonra bütün bu çeşitleri kapsayan en genel terimlerden olan isim ve fiil ele alınmaktadır. Buradaki fark, en genel terimlerin konu ve yüklem olabilmeleri bakımından diğerlerini içine almasıdır. Mesela tümel, tekil, belirli, formel gibi terim türlerinin her biri isim veya fiil olabilir.

.....

2568, vr. 129^b. Burada Aristoteles'in *Kategoriler*'in girişinde ele aldığı ortak terimlerin üç kısmına atıflar yapılmaktadır (bunun için bk. Aristoteles, *Kategoriler*, 1a 1-19, s. 7).

27 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 129^b-130^a.

28 Kolektif ve distribütif kavramlar için bk. Özlem, *Mantık*, s. 80-81.

1. **İsim:** *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'de öncelikle isme dair Aristoteles'in *Yorum Üzerine*'de ifade ettiği şu tanım aktarılır: "İsim, parçaları ayrı ayrı bir anlama delalet etmeyen, zamana delalet etmeyip, uzlaşıya dayalı (*vaz'*) olarak bir anlama delalet eden belirli ve çekimsiz (*müstakim*) sestir."²⁹ İsmi anlaşılır kılmak için Aristoteles'in tanımında geçen "ses", "uzlaş", "zaman", "belirli", "çekimsiz" ve "parçalarının anlamlı bir delaletinin olmaması" gibi ifadelere dikkat çekilerek bu kavramlar açıklanmaya çalışılmaktadır. Buna göre, tanımda cinsin "ses" olarak verilmesi bazı şeyleri de dışarıda bırakmıştır. Mesela ses, düşünülen ve yazılan şeyleri kapsamamaktadır. Düşünülen ve yazılan bir ifade isim olamaz. Bu sebeple *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'e göre ismin tanımında verilen "ses" ifadesi isabetli olmamıştır. İsimlerin uzlaşıyla delaleti kaydı, "ah" sesi ve "kalkaha" gibi tabii sesleri dışarıda bırakırken, zamansallık kaydıyla da fiiller dışarıda tutulmuştur.³⁰

Yorum Üzerine'nin tanımında doğrudan geçmeyen, ama geçmiş gibi sunulan "belirli" ve "çekimsiz" ifadelerine de işaret edilmektedir.³¹ Belirli ifadesi hakkında terimlerin çeşitleri kısmında gerekli şeyler söylendi. Çekimsiz ifadesi hakkında ise mantıkçı açısından esas olan hususa değinilmektedir. Buna göre çekimsiz terimler, konu ve yüklem olan terimlerdir ve bunlar önermenin mantıksal parçaları durumunda olan önermeler mantığı için önem arz etmektedir.³² İsmi tanımını çerçevesinde son ele alınan, "parçalarının anlamlı bir delaletinin olmaması" ifadesidir. İsimler parçalandıklarında parçaların herhangi bir anlamlı delaletleri söz konusu olmaz. "Abdullah" gibi isimler bölündüklerinde bölümlerin anlamlı bir delaletleri olabilir, ancak bu mantıksal değil, dilsel olarak düşünülebilir.³³ Yani bu durumda söz konusu ifade özel ad olarak kullanılmamaktadır.

.....

29 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16a 19-20, s. 7.

30 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 130^b.

31 Aristoteles'in isim tanımında bu iki ifade geçmese de bu metnin devamında iki ifadenin isim olmadıkları belirtilmektedir (bunun için bk. Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16a 19-20, s. 7).

32 Çekimsiz ifadelerin mantık açısından önemi için bk. Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbi Bağlantıları*, s. 181-182.

33 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 131^{a-b}.

2. Fiil (Kelime): İsimde olduğu gibi fiilde de öncelikle Aristoteles'in tanımı zikredilmektedir. Buna göre "Fiil; zamana delalet eden, uzlaşıya dayalı ve başka terimlerle ilişkili bir anlama delalet eden; ayrıca parçalarının anlamsal bir delaleti olmayan sestir".³⁴ Aristoteles'in fiil tanımının açıklandığı *Teremetü'ş-Şerhi'l-enver*'de fiil, "başka terimlerle varlık kazanan veya yüklem olarak bir konuya yüklenen terim" olarak ele alınır. İçinde bir zamansallık vardır, ancak bu geçmiş ve gelecek değil, şimdiki zamandır. Fiil de uzlaşıyla varlık kazanır ve isimde olduğu gibi parçalarının anlamsal bir delaleti söz konusu değildir.³⁵

Zamana delalet, uzlaşıyla delalet ve parçalarının bağımsız bir anlama delalet etmemesi gibi birçok özelliğe isimde değinildiği için fiilde ayrıca değinmeye gerek yoktur. Çünkü fiillerde de durum aynı şekildedir. Bu bakımdan mantıksal bir boyut olarak, isimde bulunmayan fiillerin başkasıyla anlam kazanması özelliğine değinmek gerekir. Buna göre fiiller, gerek yüklem gerek isimleri birleştiren "bağ fiil" olarak mantıksal bir öneme sahiptir. Ayrıca yüklem olması açısından yükleneceği bir konunun olması ve eğer her iki unsur da isim ise onları bağlaması açısından bağ fiilin varlığına ihtiyaç duyulur. İşte Aristo'nun da tanımında geçen "başkasıyla varlık kazanması" ifadesi bu anlamda düşünülebilir. Mantıksal ifadesiyle, yüklem olması için yüklenilenin olması ve yüklem ile yüklenenin birleşim ve ayrışımını sağlaması açısından fiil önem arz etmektedir.³⁶

Genel tekil terimler altında burada edatlara yer verilmemiş olması dikkat çekicidir. Bu tutumu, Aristoteles'in önermeleri konu ve yüklem parçalarıyla sınırlı tutmasıyla alakalı düşünmek mümkündür.

••••••••••

34 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16b 6-8, s. 9.

35 Yanyalı Esad Efendi, *Teremetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 131^b. Fiil başlığı altında lafzın delaletinin uylasımsal mı yoksa doğal mı olduğu hakkında metafiziksel teorilere yer verilerek bunlar tartışılmaktadır. Ancak konu dışı olduğunu düşünerek burada bunlara yer vermeyi uygun görmedik.

36 Yanyalı Esad Efendi, *Teremetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 132^{a-b}.

Ç) Birleşik Terimler

Aristoteles bu başlık altında hem birleşik terimlere hem de yargısal bildirimi olmayan cümlelere değinmektedir. Ancak *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de sadece birleşik terimlere yer verilmiştir.

Aristoteles, isim ve fiilden farklı olarak birleşik sözü “Tıpkı tek bir kelime gibi olumlama veya olumsuzlamayı ifade etmeksizin parçalarının anlamlı bir delaleti olan sestir” şeklinde tanımlamaktadır.³⁷ *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre Aristoteles, ismin tanımında uzlaşıya dayalı olma özelliğini beyan ettiği için hem fiilde hem de cümlede buna gerek duymamıştır. Tanımda ileri sürülen “parçalarının anlamsal bir delaletlerinin olması”, parçalarının isim ve fiil olmasından kaynaklanmaktadır. Birleşik söze dair tanımda geçen, “tek bir kelime gibi olumlama ve olumsuzlamanın olmaması”na gelince *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre, bunun sebebi birleşik terimin parçaları birden fazla olsa da bu parçaların delaletlerinin birden fazla olmamasıdır. “Beyaz canlı” ve “âdil insan” ifadeleri böyledir.³⁸ Çünkü bu ifadeler dilsel olarak birden fazla olsa da mantıksal delaletleri tektir. Bu terimler tek bir şeye işaret etmektedirler. Burada ifade edilenlerin, yukarıda terimin çeşitlerinde geçen basit ve birleşik terim türleri arasından birleşige dair ifade edilenlerden bir farkının bulunmadığını belirtmemiz gerekir.

Genel terimlere dair bir hususa dikkat çekmemiz yerinde olur. Farkedildiği üzere terimlerin sınıflarında ve daha sonra önermelerde de görüleceği üzere Aristoteles'in metinlerine doğrudan atıf yapılmamaktadır. Oysa genel terimlerde *Yorum Üzerine*'nin ilgili pasajları adeta şerhedilmektedir. Bu husus, konu edindiğimiz metnin geneli için aykırı bir tutum arz etmektedir.

IV. Önermeler

Terimlere dair şimdiye kadar üzerinde durduğumuz kısımlar, klasik mantık metinlerinde daha çok önermelere hazırlık amacıyla ele alınmaktadır. Bu, önermelerin daha iyi anlaşılmasını sağlamak içindir.

••••••••••

37 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 16b 25-27, s. 11.

38 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 135^b.

Bu yaklaşım tarzının Aristoteles'in *Yorum Üzerine* adlı eserinden kaynaklandığı söylenebilir. Burada önermeler bahsine geçmeden önce genel tekil terimlere ve önermenin de cinsi olan cümlelere değinilmektedir. Bu kısımlar, daha sonraki mantık metinlerinde geliştirilmiş ve zenginleştirilmiştir.

Daha önce değindiğimiz gibi aklın ikinci işlevini önermeler oluşturmaktadır. Bu sebeple çalışmamızın bundan sonraki kısmı, mantık bilimi için merkezî bir konumu olan önermeler hakkında olacaktır.

A) Önermenin Tanımı, Unsurları, Terim Sayısı ve Yapısına Göre Sınıfları

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de *Yorum Üzerine*'den alıntılanan tanıma göre *önerme*, “doğru veya yanlış olabilen sözdür”.³⁹ Tanımda geçen “söz” ifadesi, önermenin cinsini, “doğru veya yanlış olabilmesi” ise ayrımını dile getirmektedir. Bu durumda doğru veya yanlış değeri alamayan; emir, yasak, şart, temenni, soru ve benzeri tam cümleler önermeden ayrılırlar. Aristoteles'in ifadesiyle, sayılan bu söz türleri mantık için değil, hitabet ve şiir için kullanılmaya elverişlidir.⁴⁰

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de bir önermenin en az üç unsur veya parçadan oluşması gerektiği ileri sürülür. Bunlar, başka terimlerin kendisine yüklendiği konu, konuya yüklenen yüklem ve konu ile yüklemi birbirine bağlayan bağdır.⁴¹ Bağ, konu ve yüklemi bir araya getirmekle önermeyi olumlu veya olumsuz kılar. Bu bakımdan bağısız bir cümlenin yargısallığından bahsetmek mümkün değildir. Bu özelliklere sahip olan, “Zeyd gidiyor”, “Amr inanıyor” ve “Bekir vardır” sözleri önermedir.⁴²

İslam mantık tarihinde Kutbüddin er-Râzî'den sonra birçok mantıkçı tarafından dikkat çekilen ve Osmanlı coğrafyasında sürdürülen, önermenin unsur sayısına yönelik tartışma, burada dikkate alınmamış

•••••••••

39 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, 17a 7-10, s. 11.

40 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 136^a.

41 Önermenin parçalarının Aristoteles nezdinde sayısı ve bunun daha sonraki bazı mantıkçılar tarafından anlaşılma biçimi için bk. Ece, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, s. 35-46.

42 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 136^{a-b}.

görülmektedir. Metnimizin ilk yazarı olan Kottounios'un bu probleme yabancı olması muhtemeldir, ancak Esad Efendi için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Çünkü kendi zamanında gerek müstakil gerek önermelerle ilgi metinlerde bu probleme dair birçok yazı kaleme alınmıştır.⁴³ Böylesi bir problemenden haberdar olduğu takdirde bu tartışmaya girmeksizin sergilenen üçlü analiz tutumunun, Aristoteles'e bağlılıktan veya eski mantıktan yana bir tutuma sahip olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Önermenin tanımı yapıлып unsurlarına bölündükten sonra bağın açıkça bulunup bulunmaması durumuna göre önermeler, üçlü (sülâsi) ve ikili (sünâî) şeklinde bir ayırıma tâbi tutulmaktadır. Eğer bağ, yüklemden ayrı bir şekilde ifade edilmişse buna "üçlü önerme" denir. "Zeyd âlim olandır" (*Zeydün hüve âlimün*) gibi. Eğer bağ yüklemden ayrılmamışsa buna da "ikili önerme" denir. "Zeyd gidiyor" gibi.⁴⁴ Önermelerin içinde geçen terimlerin sayısına göre bir sınıflamaya tâbi tutulması, Arapça yazılmış mantık metinleri geleneğinde görülen bir durumdur.⁴⁵ Çünkü buradaki sayı değeri mantıksal değil, dilseldir ve Arapça ekseninde düşünülmüştür.

Tercemetü's-Şerhi'l-enver'de önermeler yapı itibariyle iki kısma ayrılmaktadır. Eğer önerme yüklemli yapıda ise buna "basit", şartlı yapıda ise buna da "birleşik" denir. Basit önerme konu, yüklem ve bağ terimlerinden oluşur. Birleşik ise en az iki yüklemli önermeden veya şart edatı kaldırıldığında doğru veya yanlış olmayan yapılardan oluşur. "Güneş doğarsa gündüz olur" ve "Zeyd yürürse hareket eder" önermeleri böyledir.⁴⁶

.....

43 18. yüzyılda Mehmed Emin Üsküdarî (ö. 1735), Mehmed Dârendevî (ö. 1739), Ebû Saîd el-Hâdimî (ö. 1762), Dâvûd b. Muhammed el-Haneftî el-Karsî (ö. 1756), Muhammed Zeynî Mirî Kâtipzâde (risalesinin yazım tarihi: 1760), Yûsuf Bozkrî (risalesinin mevcut nüshadaki istinsah tarihi: 1774), Halil b. Ahmed b. Himmet el-Konevî (ö. 1809) gibi düşünürler, önermenin unsurlarına dair eser veya risaleler kaleme almışlardır. (bunun için bk. Altaş, "XVIII. Yüzyıl Eczâü'l-kaziyye Risaleleri", s. 27-28).

44 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 136^b.

45 İslam mantık tarihinde bu türden tasnifler için bk. İbn Rüşd, *Telhisu Mantıki Aristo: Kitâbü'l-İbâre*, s. 43; Kâtîbî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 92.

46 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 136^b.

Önermelere dair bu türden giriş bilgilerinden sonra *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'in içeriğine sadık kalarak ve yer yer onun sıralamasını değiştirerek önermeleri çeşitli açılardan incelemeye çalışacağız.

B) Önermenin Niteliği

Önermenin niteliği, olumlu veya olumsuz olması durumu için kullanılır. Olumlu önerme, yüklemın konuda bulunduğunu; olumsuz önerme ise bulunmadığını ifade etmektedir. Bunların her ikisi de doğru veya yanlış olabilirler. “İnsan canlıdır” ve “İnsan taş değildir” önermeleri doğru iken, “İnsan canlı değildir” ve “İnsan taştır” önermeleri yanlıştır. Olumlu ve olumsuz önerme izah edildikten sonra olumsuz önermenin ayrıntılı açıklandığı *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre olumsuz önerme, olumsuzluk edatının önermenin parçalarından birine salt ilişmesiyle gerçekleşmez. Olumsuzluk edatının, yüklemi konuya yüklemekten veya onunla birleşmekten alıkoyması gerekir. Bu sebeple “Kendisine iyilik yapanı sevmeyen kişi nankördür” sözüne olumsuz denilemez.⁴⁷

C) Önermenin Niceliği

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de önermenin niceliği; tümel, tikel, tekil ve belirsiz olmak üzere dört şekilde sunulmaktadır. *Tümel önerme*, tümel bir niceleyici ile nicelenen önermedir. “Bütün insanlar canlıdır” ve “Hiçbir insan at değildir” gibi. *Tikel önerme*, konusu tümel bir terim olsa da tikel bir niceleyici ile nicelenen önermedir. “Bazı insanlar yazardır” ve “Bazı insanlar yazar değildir” gibi. Her iki önermede de konu tümel bir terim iken; ilkinde niceleyici tümel, ikincisinde ise tikel olup fertlere bu kapsamda delalet ederler. *Belirsiz önerme* de tümel ve tekil önermeler gibi konuları tümel terim olan, ancak nicelik edatını almayan önermedir. “İnsan gülerdir” ve “İnsan gülen değildir” gibi. Niceliği belirsiz önermelerin nicelik hükmüne dair tespitler yapılan *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre, zorunlu ve imkânsız olan belirsiz önermeler tümeller gibidirler. Bu sebeple “İnsan canlıdır” önermesi “Bütün insanlar canlıdır” önermesine, “İnsan taş değildir” önermesi de “Hiçbir insan taş değildir” önermesine eşittir. Mümkün maddesinde olanlar

••••••••

47 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 137^a.

ise niceliksel olarak tikeller hükmündedir. Bu sebeple “İnsan yazardır” önermesi “Bazı insanlar yazardır” önermesine eşittir. *Tekil önerme* ise konusu tekil olan veya tümel konu teriminin bir ifadeyle tekilleştirildiği önermedir. “Zeyd yazardır”, “Bu insan canlıdır” ve “Bu insan at değildir” örneklerinde olduğu gibi.⁴⁸

Niceliği belirsiz önermeleri, birçok İslam filozofunun tikel önerme olarak yorumladığı bilinmektedir. Burada söz konusu önermelerin modalitesine göre niceliklerinin yorumlanması gerektiği fikri, İbn Rüşd’ün tutumunu andırmaktadır. İbn Rüşd, belirsiz önermenin niceliğinin konu-yüklem ilişkisini ortaya koyan modaliteye göre değişebileceğini ileri sürmektedir. Belirsiz önermeler, zorunluluk ve imkânsız modunda tümeller, mümkün modunda ise tikeller hükmünde düşünülmelidir.⁴⁹ Dolayısıyla belirsiz bir önermenin nicelik dönüştürülmesi/ircası, onun modal durumuna bakılarak yapılabilir. Bu da modalitenin niceliği belirlediğini göstermektedir. Nitekim tümel ve tekil olan önermelerin de modal durumları söz konusudur. Thomas Aquinas tarafından da kabul edilen bu yaklaşımın İskender Afrodisi’ye kadar uzandığını görmekteyiz.⁵⁰ Buradaki görüş farklılığının mantığın salt formel veya informel düşünülmesiyle alakalı bir durum olduğunu belirtmemiz gerekir. Başta İbn Sînâ olmak üzere birçok filozofun niceliği belirsiz önermeleri tikel önerme olarak yorumlaması onların mantığındaki formel yaklaşımdan ileri gelmektedir. Çünkü zorunlu olsun mümkün olsun belirsiz önermenin tikel hükmünde düşünülmesi eksik de olsa yanlışta neden olmaz. Modaliteyi nicelikte belirleyici bir unsur olarak almak ise mutlak formel mantığa bağlı kalmamayı gerektirir. Aksine burada önermenin olgusal içeriğine bağlı kalınarak bir saptama yapılmaktadır. Bu bakış açısıyla zorunlu bir önermenin tümel kabul edilmesi gerekir. Tikel olarak alınırsa yanlış olur; ancak bu yanlışlık olgusal bir yanlışlık olur, formel bir yanlışlık olmaz.

Çok sınırlı da olsa *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*’de yüklem niceliğinin bazı türlerine de değinilmektedir. Buna göre eğer yüklem tümel

••••••••••

48 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 137^{a-b}.

49 İbn Rüşd, *Telhisu Mantıki Aristo: Kitâbü’l-Kiyâs*, s. 155, 171.

50 Çiçekdağı, *Peri Hermeneias Üzerine İki Yorum*, s. 170-171.

bir terim olup aynı zamanda tümel nicelikle nicelenirse ve konu da aksine tekil bir terim ise bu önerme içerik olarak tümel değil, tekil olarak kabul edilmelidir. “Zeyd bütün insandır” gibi. Eğer konu niceliksiz tümel bir terimse ve yüklem tekil terim olmakla birlikte tümel veya tikel niceleyici almışsa şöyle bir önerme ortaya çıkar: “İnsan (bütün/bazı) Zeyd'dir.” Bu önerme tümel, tikel veya belirsiz olabilir.⁵¹ Burada yüklem niceliğine dair değindiklerimiz, sadece bu bilgiler ve örneklerle sınırlıdır.

Ç) Önermenin Modalitesi

Tercemetü'ş Şerhi'l-enver'de modalitesi bakımından önermeler; zorunlu, mümkün ve imkânsız olmak üzere üç şekilde tasnif edilmektedir. Zorunlu önerme, yüklemle konuyla doğal bir zorunlulukla ilişkilendirilmesidir. Burada zorunluluk, doğal içeriği bakımından düşünüldüğü için “doğal zorunlu” ifadesi kullanılmaktadır. Doğal zorunlu önermelerde yüklem konu için ya “genel”, ya “özel” (tikel) ya da “özel gereken” durumunda olabilir. “İnsan canlıdır”, “İnsan düşünendir” ve “İnsan bilkuvve olarak güler” önermelerinde görüldüğü gibi sırasıyla örnekler genel, özel ve özel gereken zorunlulukları ifade etmektedir. Mümkün önermeler, bir imkânâ sahip olan önermelerdir. Mümkün önermenin yüklemi, ayrılan ilinti durumdadır. “İnsan oturandır” veya “İnsan oturan değildir” gibi. İmkânsız önerme ise yüklemle konuya yüklenmesinin imkânsız olmasıdır. “İnsan taşır” ve “Beyaz siyahtır” gibi.⁵²

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'in içeriğini oluşturan bu üçlü tasnif, Aristoteles'in mantık metinleri örnek alınmasına rağmen ona daha yakın olan Fârâbî ve İbn Rüşd'ün modalite anlayışından çok, Doğu'da İbn Sînâ ve Batı'da Thomas Aquinas'ın genel tasnifiyle uyusmaktadır.⁵³ Çünkü Aristoteles'in en genel modalite sınıflaması zorunlu, mümkün ve mutlak şeklindedir.⁵⁴ İmkânsız, genel anlamda bir modalite olarak

.....

51 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 137^b-138^a.

52 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 138^a.

53 İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler*, s. 30; ayrıca bk. Daşdemir, *İbn Sînâ Mantığında Modalite*, s. 59. Thomas-Cajetan, *Aristotle: On Interpretation*, s. 77-78.

54 Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, s. 35.

zikredilmez. İbn Rüşd ise imkânsızlığı zorunlunun yokluk açısından bir türü olarak düşünmektedir. Modalitenin üçlü sınıflandırılması, Aquinas'ın tasnifine benzemesinin yanı sıra, burada kullanılan “doğal zorunluluk” ifadesi ve özel gereken zorunluluk için kullanılan “İnsan gülerdir” örneği, Aquinas'ın metninde aynen geçmektedir.⁵⁵

Burada geçen doğal zorunluluğun genel, özel ve özel gereken türleri açıklanmaya değerdir. Bunlar için verilen örneklerden hareketle bu tasnif, bize beş tümelden cins, ayırım ve hassanın modal durumlarını çağrıştırmaktadır. Buna göre cins, tür için genel bir zorunluluk; ayırım, özel bir zorunluluk ve hassa da zorunluluktan ziyade özel bir gerektirme ifade etmektedir. Mesela insan için cins olan “canlılık” genel bir zorunluluk, “düşünmek” başka türlerde olmayan özel bir zorunluluk ve “gülmek” de insan için başka türlerde olmayan özel bir ilinti olmaktadır. Burada değinilmeyen genel ilintinin tür için modalite bakımından genel bir gerektirme verdiğini söyleyebilir miyiz? Bunun cevabı, mümkün modalitesinde konuya yüklenen yüklem “ayrılan ilinti” olduğu ifadesinde geçmektedir. Buna göre, ayrılan ilintiler zorunlu değil, mümkünler sınıfına dahil edilebilir. Bu sefer de mantık metnlerinde geçen “kar için beyazlık” ve “zift için karalık” gibi ayrılmaz ilintilerin modal durumları akla gelebilir. Kanaatimize göre, mümkün için “ayrılan ilinti” ifadesi kullanıldığına göre, bunlar ayrılmaz ilintiler olarak daha çok özel gereken zorunlu türüne uygun düşmektedir.

Yüklemün konuya yüklenmesi veya yüklenmemesi, belirli bir nitelikle gerçekleşmektedir. Bu, modal ifadelerle dile getirildiği zaman modal ifadeler; konudan önce, konudan sonra, yüklemden önce ve yüklemden sonra şeklinde farklı konumlarda gelebilir. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de buna dikkat çekilerek örnekler verilmektedir. “Zorunlulukla insan canlıdır”, “İnsan zorunlulukla canlıdır”, “İnsan canlıdır zorunlu olarak” gibi. Benzer durum mümkün önermeler için de geçerlidir: “İmkânla insan beyazdır”, “İnsan mümkün olarak beyazdır” ve “İnsan beyazdır mümkün olarak.”⁵⁶ Bu şekilde bir yandan konu veya yüklemden herhangi birinin modal ifadeyle durumları

••••••••••

55 Thomas-Cajetan, *Aristotle: On Interpretation*, s. 77-78.

56 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 140^b-141^a.

belirlenmekte bir yandan da önermenin mutlak oluşu kaldırılmış olmaktadır. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de değinilmese de modal ifadelerin konu ve yüklemden önce gelmesi meselesinde modalitenin dönük olduğu unsura bir vurgu söz konusudur. Eğer modal ifadelerin yer değiştirmesiyle anlamsal bir değişimin meydana gelmediği düşünülürse bu durumda bu türden önermelerin eşit olduğu veya eşdeğer olduğu ileri sürülebilir.

Mutlak önermelerde olduğu gibi modal önermelerin de bir niceliği ve niteliği olur. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de bu durum, nicelik lafızlarıyla değil, içeriksel olarak düşünülmektedir. Buna göre zorunlu önerme, tümel olumlu; imkânsız önerme, tümel olumsuz; mümkün önerme, tikel olumlu veya tikel olumsuz hükmündedir.⁵⁷ Kuşkusuz önermenin niceliği onun kesinliğini ve geçerliliğini etkilemektedir. Bu gerçekten hareketle, başka yerde benzerine rastlamadığımız bir şekilde, modaliteler nicelendirilmeye çalışılmaktadır.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de modal önermelerin karşı-olum ilişkilerine de değinilmektedir. Ancak bu konuda sadece üst-karşıt örneği ile yetinilmektedir. Buna göre, “Bütün insanlar canlıdır” mutlak önermesinin “Hiçbir insan canlı değildir” önermesine karşıt olduğu gibi modal önermelerin bazıları da bazılarına karşıttır. Mesela “Zorunlulukla bütün insanlar canlıdır” önermesi, “İmkânsız olarak bütün insanlar canlıdır” (Hiçbir insan zorunlulukla canlı değildir) önermesine karşıttır.⁵⁸ Görüldüğü gibi varlık ve yokluk yönünden modal zorunlulukların üst karşıt/karşı-olumları mutlak önermeler gibi gösterilmiştir.

Modal önermelerin döndürülmesi de mutlak önermeler gibi modalitesi değiştirilmeden yapılır. “Zorunlu olarak bazı insanlar beyazdır” önermesi “Zorunlu olarak bazı beyazlar insandır” şeklinde döndürülür. Diğer önerme çeşitlerinde de döndürme aynı şekilde işlemektedir.⁵⁹

•••••••••

57 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 140^b-141^a.

58 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 141^a.

59 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 141^b.

D) Önermelerin Karşı-Olum İlişkileri

Tercemetü's-Şerhi'l-enver, önermelerin karşı-olum (*tekâbül*) ilişkilerini, iki önermenin konu ve yüklemeleri aynı kalarak nitelik ve nicelik bakımından farklılaşması olarak tanımlamaktadır. Bu işlem; niceliği belirli denilen tümel olumlu (A), tümel olumsuz (E), tikel olumlu (I) ve tikel olumsuz (O) önermeler arasında dört farklı ilişki biçiminde gerçekleşir. Karşı-olum ilişkisinin ilk biçimi olan karşıtlık (*tezâdd*), tümel olumlu ile tümel olumsuz önermeler arasında gerçekleşen ve nicelik bakımından aynı kalıp, nitelik bakımından farklılaşan önermelerin ilişkisidir. “Her insan canlıdır” ve “Hiçbir insan canlı değildir” önermelerinin karşı-olum ilişkileri bu cinstendir. İkincisi olan alt-karşıtlık, tikel nicelikte aynı olan, ama nitelikte farklılaşan önermelerin ilişkisidir. “Bazı insanlar canlıdır” ve “Bazı insanlar canlı değildir” önermelerinin arasındaki ilişki böyledir. Üçüncüsü, nitelikte aynı olan ve nicelikte farklı olan önermeler arasındaki ilişkidir. Buna “altık/biri diğerinin altına giren önermeler” denir. “Her insan canlıdır” ve “Bazı insanlar canlıdır” önermelerinin ilişkisi böyledir. Dördüncüsü ise hem nitelik hem de nicelik bakımından farklı olan önermelerin ilişkisidir. Buna da “çelişiklik” denir. “Her insan canlıdır” ve “Bazı insanlar canlı değildir” önermelerinin ilişkisi böyledir.⁶⁰

Önermelerin karşı-olum ilişkilerini izah ettikten sonra onların epistemik değerlerini belirleyen *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'e göre, üst-karşıtlık önermeler birlikte doğru olamazlar, ama mümkün maddesinde birlikte yanlış olabilirler. “Her insan âdildir” ve “Hiçbir insan âdil değildir” önermeleri mümkün maddesinde oldukları için birlikte doğru olamazlar, ama birlikte yanlış olabilirler. Üst-karşıtlık ilişkisi çerçevesinde bozulmuş (*münharif*) önermelere de dikkat çekilen *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'e göre, karşıtlık olan her iki önermenin de birlikte yanlış olması gerekir. Bozulmuş önermeler, -aksi olması gerekirken- özeline genele veya ilintinin (*ânz*) ilintiye maruz kalana (*ma'rûz*) yüklenmesiyle gerçekleşir. “Her canlı insandır”, “Hiçbir canlı insan değildir” ve “Beyaz duvardır”, “Beyaz duvar değildir” önermelerinin durumu böyledir ve her iki önerme de yanlıştır. Alt-karşıtlık önermeler, mümkün maddesinde birlikte doğru olabilirler, ama birlikte yanlış olamazlar. “Bazı insanlar âdildir”

•••••

60 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 138^{a-b}.

ve “Bazı insanlar âdil değildir” gibi. Bozulmuş zorunlu önermelerde de durum aynı şekilde gelişmektedir, onlar da birlikte doğru olabilirken birlikte yanlış olamazlar. “Bazı canlılar insandır” ve “Bazı canlılar insan değildir” gibi. Birinin diğerinin altına girdiği önermelerde, yani altıklar-da her iki önerme zorunluluk ve imkânsızlıkta birlikte doğru ve yanlış olurlar. Birlikte doğru olmasına örnek olarak “Her insan canlıdır” ve “Bazı insanlar canlıdır” önermeleri verilebilir. Birlikte yanlış olmasına da şu önermeler örnek verilmektedir: “Her insan taştır” ve “Bazı insanlar taştır”. Burada her iki tikel önermenin doğruluğu ve yanlışlığı, tümel olanların doğruluğuna ve yanlışlığına bağlıdır. Bu sebeple bazıları bu türden önermeleri karşı-olum kapsamında görmemişlerdir. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'e göre bunun sebebi, Aristoteles'in *İkinci Analitikler*'de bu türden ilişkiye sahip olan önermelerin sadece literal (*lafzî*) bir karşıtlığa sahip olduğunu söylemesidir. Altıkların mümkün maddesindeki durumlarına gelince, birinin doğru, diğerinin ise yanlış olması olasıdır. Burada tümelin doğruluğu tikelin doğruluğunu gerektirirken; tümelin yanlışlığı tikelin yanlışlığını gerektirmez, yani tikel doğru, tümel yanlış olabilir. “Bazı insanlar âdildir” önermesi doğru iken “Her insan âdildir” önermesi ise yanlıştır. Dördüncü ilişki olan çelişikliğe gelince, hiçbir maddede çelişik önermeler, birlikte doğru ve birlikte yanlış olamazlar. Daima biri doğru diğeri, yanlış olmak zorundadır.⁶¹

Önermelerin karşı-olumlarında dikkat çekici hususlardan biri üst ve alt-karşıtıllıklarda bozulmuş önermelerin ilişkisidir. Bu, özelin genele ve ilintinin (*ânz*) ilintiye maruz kalana (*ma'rûz*) yüklenmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Üst karşılık ilişkisinde önermeler tümel niceleyici aldıkları için, bu durumda her iki önermenin de birlikte doğru olması mümkün değildir. Mesela “Bütün canlılar insandır”, “Hiçbir canlı insan değildir” önermelerinin durumu böyledir. Dolayısıyla her ikisinin birlikte yanlışlık değeri alması mümkündür. Bu durum, üst-karşıtlarda zorunlu önermelerin bozulmuş halinin de birlikte yanlış olabileceğini göstermektedir. Oysa bozulmamış zorunlularda birinin doğru, diğerinin yanlış olması gerekir.⁶² Alt-karşıtlarda ise özelin

•••••

61 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 139^{a-b}.

62 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 139^{a-b}.

genele yüklenmesi ve genelin tikel nicelik almasıyla önermenin yanlış olmasının önüne geçilmektedir. Dolayısıyla her iki önerme doğruluk değeri alabilmektedir. Çünkü tümel konunun tikel nicelik almasıyla özelin özele yüklenmesi mümkün hale gelmektedir.

E) Önermelerin Eşitliği

Klasik Arapça mantık metinlerinde rastlamadığımız önermelerin eşitliği (*tesâvî*) konusu, Latince yazılmış mantık metinlerinde incelenmektedir. *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'de önermelerin karşı-olum ilişkisiyle bağlantılı bir mesele olarak düşünülen önermelerin eşitliği, herhangi bir önermenin, kendi karşıtı olan önermenin eşiti durumunda olan bir önermeyi ortaya çıkarması şeklinde gerçekleşir. Daha açık bir ifadeyle, herhangi bir önerme karşıtı olduğu önermenin eşitini de gerektirmektedir. Bu işlem olumsuzluk harfinin konulmasıyla yapılmaktadır. Başka bir ifadeyle eşitlik, konu ve yüklemi bir olan önermelerde olumsuzluk harfinin öğelerden birine iliştilmesiyle gerçekleşir. Yalnız burada eşitliğin salt olumsuzluk harfiyle meydana gelmediğine dikkat edilmesi gerekir. Bir önermenin eşitini bulmanın; olumsuzluk harfinin bazan önermenin tamamı için, bazan konudan önce bazan da konudan sonra konulması gibi kuralları bulunmaktadır. Eşitlik yapmak için olumsuzluk edatı, çelişiklerde önermenin tamamı için, karşıtlarda konudan sonraya, altıklarda ise konudan önce ve konudan sonraya konulmalıdır.⁶³

Tekrar ifade etmek gerekirse, çelişik önermelerde eşitliği bulmak için olumsuzluk edatı, önermenin tamamı için konulmalıdır. Mesela “Her insan canlıdır” önermesi, çelişigi olan “Bazı insanlar canlı değildir” önermesine eşitlenmek istense olumsuzluk harfi önermenin tamamına konulmalıdır. Bu da “Her insan canlı değildir” önermesini meydana getirir ki, bu önerme “Bazı insanlar canlı değildir” önermesine eşittir. Eğer üst-karşı önermeler eşitlenmek istenirse olumsuzluk harfi konudan sonraya konulmalıdır. Örneğin “Her insan canlıdır” önermesinin üst-karşısı “Hiçbir insan canlı değildir” önermesidir. Olumsuzluk harfi “Her insan canlı olmayandır” şeklinde konudan sonraya konulursa

••••••••••

63 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 139^b.

eşiti bulunmuş olur. Bu durumda “Her insan canlı olmayandır” (*Küllü insânin leyse bi-hayevânin*) önermesi, “Hiçbir insan canlı değildir” önermesine eşit olmuş olur. Bu kural ile alt-karşıtlar da birbirine eşit kılınabilirler. Altıklık ilişkilerinde eşitleme yapmak için olumsuzluk harfi konudan önce ve konudan sonrasına konulmalıdır. Mesela “Her insan canlıdır” önermesinin altığı olan “Bazı insanlar canlıdır” önermesinin eşiti, “Her insan canlı olmayan değildir” (*Leyse küllü insânin leyse bi-hayevânin*) şeklinde yapılabilir.⁶⁴

F) Önermelerin Döndürmesi

Döndürme, “Bazı canlılar insandır” ve “Bazı insanlar canlıdır” önermelerinde görüldüğü gibi konunun yüklem, yüklem de konu yapılmasıdır. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de üç türlü döndürmeden bahsedilir. Bunlar mutlak, ilintisel ve ters döndürmelerdir.

Mutlak döndürme, önermenin nitelik ve niceliğini olduğu gibi bırakarak konunun yüklem, yüklem de konu yapılmasıdır. Bu kuralara göre dört belirli önermenin tamamı döndürülememektedir. Bunlardan tümel olumsuz (E) ve tikel olumlu (I) döndürülebilirken, tümel olumlu (A) ile tikel olumsuz (O) döndürülememektedir. Tümel olumsuzu “Hiçbir insan at değildir” ve “Hiçbir at insan değildir”, tikel olumluya da “Bazı insanlar canlıdır” ve “Bazı canlılar insandır” örnekleri verilmektedir. “Her insan canlıdır” önermesi “Her canlı insandır” şeklinde, “Bazı canlılar insan değildir” önermesi de “Bazı insanlar canlı değildir” şeklinde nicelikleri korunarak döndürüldüğünde görüldüğü üzere doğruluk değerini yitirmektedir. Bu nedenle tümel olumlu ve tikel olumsuz önermeler mutlak döndürme biçiminde geçerli olarak döndürülemez.⁶⁵

İlintisel döndürme, önermenin niteliğini olduğu gibi bırakıp niceliğini değiştirmek suretiyle konuyu yüklem, yüklemi de konu yapmaktır. Bu şekilde tümel olumlu ile tümel olumsuz önermeler tikelilerine döndürülebilir. “Her insan canlıdır” ve “Bazı canlılar insandır”;

••••••••••

64 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 139^b-140^a.

65 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 140^{a-b}.

“Hiçbir insan taş değildir” ve “Bazı taşlar insan değildir” gibi. Burada tikel olumlu tümel olumluya döndürülemez. Mesela “Bazı insanlar canlıdır” önermesinin “Bütün canlılar insandır” şeklinde döndürülmesi yanlış sonuç vermektedir. Benzer şekilde tikel olumsuzun tümel olumsuzu döndürülmesi de yanlış sonuç vermektedir. Örneğin “Bazı insanlar beyaz değildir” şeklindeki doğru önermenin “Hiçbir beyaz insan değildir” şeklindeki döndürmesi yanlış olur.⁶⁶ Görüldüğü üzere ilintisel döndürmede nitelik korunarak nicelik değişimi olmakta ve tümeller tikelere döndürülebilmektedir. Tikellerin tümellere döndürülmesi ise doğru sonuç vermemektedir. Bu tür döndürmeler arasında tümel olumsuz önermenin kendi tikeline döndürülmesi biçimindeki yaklaşım, İslam mantık geleneğinde görülen bir yaklaşım değildir.

Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver’e göre kullanımı az olsa da bilinmesinde fayda olduğu için değinilmesi gereken ters döndürme, önermenin nitelik ve niceliğini değiştirmeden konunun çelişğini yüklem, yüklem çelişğini konu yapmaktır. Burada ters döndürmeye sadece tümel olumlu ile tikel olumsuzun örneği verilmektedir. Buna göre “Her insan canlıdır” tümel olumlu önermesi, “Her ‘canlı olmayan’ ‘insan olmayan’dır” şeklinde döndürülür. “Bazı insanlar beyaz değildir” tikel olumsuz önermesi de “Bazı ‘beyaz olmayanlar’ ‘insan olmayanlar’ değildir” şeklinde döndürülmektedir.⁶⁷

Klasik Arapça yazılmış mantık metinlerinde döndürme, sadece düz ve ters döndürme şeklinde iki kısma ayrılır ve bu gelenekte incelenen düz döndürme türü, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver’de* ilintisel döndürme olarak ele alınan döndürme çeşitlerinden sadece tümel olumsuzun tikel olumluya döndürülmesini içermektedir.⁶⁸ Latin geleneğiyle uyumlu olan *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver’in* tasnifinin daha isabetli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü tümelin tikele döndürülmesi durumunda -örneklerde geçtiği üzere- nicelik değişimi söz konusudur ve önerme

•••••••••

66 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 140^b.

67 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü’ş-Şerhi’l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 140^b.

68 Fârâbî, *Kitâbü’l-Kiyâs*, s. 17-18; İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler*, s. 46; Ebherî, *İsâgûcî*, s. 46; Kâtîbî, *Şemsiyye Risâlesi*, s. 347; ayrıca bk. Özpilavcı, *Fârâbî’nin Önerme Anlayışı*, s. 266.

esas anlamını yitirmektedir. *Döndürme*, önermenin tam anlamıyla doğrudan bir eşdeğerini bulmak olduğuna göre söz konusu döndürme biçimi, niceliksel olarak eşdeğerliğini yitirmektedir. Bu sebeple olmalı ki bazı mantıkçılar tümel olumlunun döndürmesinin yapılamadığını düşünmüşlerdir.

Yukarıda sunulan tasnif biçimi, Latince mantık metinlerinde görülen bir yaklaşımdır. Bu metinlerdeki genel yaklaşıma göre *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de ele alındığı gibi üç türlü döndürme düşünülmektedir. Bunlar basit (*simple*), ilintisel (*accidental*) ve ters (*contrapositiv*) döndürmelerdir. Basit döndürmede nitelik ve nicelik değişmez ve iki şekilde gerçekleşir: 1. (AiB :. BiA) 2. (AeB :. BeA). Ockhamlı William, basit döndürme için karşılıklı döndürme (*mutual conversion*) ifadesini kullanır. Ancak bu dar anlamda bir karşılıktır. Çünkü geniş anlamda tümel olumlu tikel olumluya veya "John insandır" ve "Bazı insanlar John'dur" örneğinde görüldüğü gibi tekil tikele döndürülebilir. Ancak nicelik değişimi meydana geldiği için önerme orijinal basitliğini yitirmektedir.⁶⁹ İlintisel döndürmede değinildiği gibi nitelik aynı kalmakta iken, nicelik değişimi meydana gelmektedir: (AaB :. BiA) ve (AeB :. BoA) iki döndürme biçimi bu yolla mümkün olmaktadır. Bazı mantıkçılara göre bu tür döndürme tam bir karşılık verememektedir, bu sebeple Ockhamlı'nın karşılıklı döndürme sınıfına girmez. Bunun sebebi ise sadece nitelik olarak tek yönlü bir dönüştürmenin yapılmış olmasıdır.⁷⁰

G) Açıklamalı (*Meşrûh*) Önermeler

Bazı önemelerin daha iyi anlaşılması için, önerme içinde izah edici ifadeler kullanılabilir. İşte açıklamalı (*meşrûh*) önermeler, açıklayıcı ifadeleri içinde barındıran önermeler için kullanılmaktadır. *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de, açıklamalı önermeler sınırlayıcı (*hasrî*), ayrıştırıcı (*istisnâi*) ve pekiştirici (*müekked*) şeklinde üç kısımda ele alınır.

Sınırlayıcı önerme, içinde sınırlama ifadesi barındırır ve konuyu yüklemle ya da yüklemi konuyla sınırlandırır. "Yazar sadece insan olandır", "İnsan sadece yazar olandır" gibi. Konu açısından sınırlılık, konunun yüklemle hasredilmesidir. "Gülen sadece insandır", "Son

.....

69 Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, s. 157, 159.

70 Broadie, *Introduction to Medieval Logic*, s. 160.

peygamber sadece Hz. Muhammed'dir", "Bizzat zorunluluk sadece Allah'a mahsustur" ve "Hamd sadece Allah'adır" gibi. Yükleme açısından sınırlılık ise yüklem bu konuyla sınırlanması şeklinde gerçekleşir. "Sadece insan yazardır", "Sadece insan şairdir", "Sadece insan düşünen canlıdır" gibi. Birinci türden olanlar, konunun yüklemle hasredilmesi şeklinde olurken, ikincisi yüklem konuya hasredilmesi şeklinde gerçekleşir.⁷¹

Ayrıştırıcı önermeler, içinde ayrıştırıcı ifadeyi bulunduran önermelerdir. "İnsan hariç, her canlı düşünmeyendir", "Felekler hariç, her cisim bozulandır" ve "Timsah hariç, her canlı çığırken alt çenesini kullanır" gibi. Burada ileri sürülen önermelerde konunun tamamen kapsayıcılığı olmadığı için dışta bulunan konular bulunduğunu bildirmek için açıklayıcı ifadeler kullanılır.⁷²

Pekiştirici önermeler ise önermede bulunan konu ve yüklemden birinin herhangi bir ifade ile pekiştirilmesi şeklinde gerçekleşir. *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*'e göre bu türden önermeler öğretimde çokça kullanıldığı için önemlidir. Pekiştirme; "çünkü", "şu sebeple", "şu yönden", "şu açıdan", "şunun için" vb. ifadelerle yapılabilir. "İnsan, insan olduğu için düşünendir" ve "İnsanın yaratılışında yazarlık olduğu için yazarken parmakları hareket eder" gibi.⁷³

Önermelere dair bu türden bir tasnif biçimi, Arapça yazılmış mantık metinlerinde görülmez.⁷⁴ Önermeyi şekillendiren bu türden ifadeler bir çeşit sinkategorematik terimler gibi düşünülebilir. Çünkü "sadece", "hariç", "çünkü" gibi ifadelerin bağımsız bir anlamları olmayıp bu terimler önermede anlam kazanmaktadır. Bu anlamda açıklayıcı önermelerin sinkategorematik terimlerle mümkün olduğunu söyleyebiliriz.

•••••

71 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 142^a.

72 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 142^a.

73 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü's-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 142^{a-b}.

74 El-Rouayheb, *The Development of Arabic Logic*, s. 219.

H) Şartlı Önermeler

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de önermelere dair ele alınan son konu şartlı önermelerdir. Şartlı önermeler, bağ aracılığı ile iki yüklemli/basit önermenin bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Bu önermelerde “her ne zaman”, “olduğu zaman”, “veya”, “eğer” gibi atıf ifadeleri kullanılır. “Eğer ateş varsa sıcaklık vardır”, “Güneş varsa aydınlık vardır”, “Güneş doğduğunda gündüz olur” gibi.⁷⁵

Şartlı önermeler; bitişik, bağlantılı (*atfiyye*), ayrı ve sebepli olmak üzere dört kısma ayrılır.

Bitişik şartlı önerme, şart edatı aracılığı ile iki basit önermenin bitleştirilmesi şeklinde gerçekleşir. “Eğer Zeyd uçuyorsa kanatları vardır” gibi. Ön-birleşen ile art-birleşen arasında bir mutabakat vardır. Birincisi, ikincisini gerektirdiği için bitişiktir. Bağlantılı önerme, iki basit önermenin “ve” bağlacıyla birbirine bağlanmasıdır. “Zeyd ayrılıyor ve Amr kalkıyor” gibi. Bu türden önermeler zaman ve mekân zarflarıyla da yapılabilir. “Amr yürüdüğü zaman Zeyd yazıyordu” ve “Bekir'in yürüdüğü yerde Zeyd oturuyordur” gibi. Ayrı şartlı önerme, iki basit önermenin “veya”, “ya da” gibi bağlaçlarla birbirine bağlandığı önermelerdir. “İnsan ya iyi ya da kötüdür”, “Sayı ya tek ya da çifttir” gibi. Son olarak sebepli önerme ise bir araya getirilen iki basit önermeden birinin, nedensellik ifadesiyle, diğerinin sebebi olduğu önermelerdir. “Zeyd güler, çünkü o düşünüyor” gibi.⁷⁶

Şartlı önermeler arasında burada zikredilen bağlantılı ve sebepli önermeler, İslam mantık literatüründe yer almayan türlerdir. Ayrıca bunların içinde bağlantılı önerme, modern mantıkta “birleşiklerden tümel evetlemeli önerme” olarak isimlendirilmektedir. Öte yandan İslam mantık geleneğinde şartlı önermelerin alt türlerinin çeşitliliği de dikkat çekicidir.

•••••

75 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 142^b-143^a.

76 Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568, vr. 143^a.

Sonuç

Tercemetü's-Şerhi'l-enver'in önermeler ve önermeleri oluşturan terimler kısmı, Aristoteles'in *Yorum Üzerine* adlı mantık eserinin esas alınmasıyla birlikte kendi zamanına kadar uzanan süreçte konuya dair oluşmuş müktesebatı yansıtmaktadır. Bunun içinde Aristoteles'in yanı sıra Ortaçağ Latince ve Arapça mantık metinlerinin de etkileri bulunmaktadır.

Bu makale, “aklın üç temel işlevi”, “terimler” ve “önermeler” olmak üzere üç temel başlık altında şekillenmiştir. Önermeler konusu işlenmeden önce onları meydana getiren terimlerin izah edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak terimlerden önce de mantık biliminin bir anlamda konuları ve kapsamı için izah edici konumda olan aklın işlevlerinin incelenmesi gerekir. Bu bağlamda akıl önce kavramları, sonra kavramları bir araya getirerek önermeleri, daha sonra da önermeleri bir araya getirerek akıl yürütmeleri inşa eder.

Kitapta aklın işlevlerinden ilki olan “terim” (*hadd*) tanımlandıktan sonra dokuz sınıfa ayrılarak çeşitleri tek tek açıklanmıştır. Bunlar, 1. Düşünülmesi, söylenmesi ve yazılması bakımından terimler, 2. Formel ve maddi terimler, 3. Basit ve birleşik terimler, 4. Yüklemler ve yüklemli ile birlikte kullanılanlar, 5. Birinci ve ikinci akledilirler, 6. Türemiş terimler, 7. Belirli terimler ve belirli olmayan terimler, 8. Müşterek terimler, 9. Tümel-tekil terimlerdir. Terimin sınıfları incelendikten sonra bütün bu sınıfları içine alan en genel terimler olan isim ve fiil ele alınmaktadır. Sınıflama türleri ve bunların açıklamasında dikkat çekici hususlar bulunmaktadır. Mesela bunlardan ilki olan düşünülmesi, söylenmesi ve yazılması bakımından yapılan tasnif, zihin ve zihin sonrası varlık mertebelerinin somutlaşmasını ifade etmektedir. Yüklemler ve yüklemli ile birlikte kullanılan terimler sınıfı, Latin mantığında önemsenen terimlerin kategoremantik ve sinkategoremantik meselesine dönüktür. Ayrıca birinci akledilir ve ikinci akledilir terimler sınıfı da mantığın konusunu yansıtmaması bakımından dikkate değerdir. Gerek Arapça gerek Latince yazılmış mantık metinlerinde idrak süreci olarak ileri sürülen akledilirlerin, burada bir terimler sınıfı olarak da düşünüldüğü görülmektedir. Terimlerin en genel sınıfları olan isim ve fiile dair düşünceler, *Yorum Üzerine*'nin ilgili kısmına bağlı yapılan bir

şerh gibi düşünülebilir. Bu konuda *Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver*'de, *Yorum Üzerine*'nin yaklaşımına bağlı kalınmasının en iyi göstergelerinden biri olarak görülebilecek, isim ve fiili tamamlayan edata yer verilmemiş olması da dikkat çekicidir.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de önermelerin ele alınışı yer yer farklılık gösterse de eser genel muhtevası itibarıyla Latin geleneğinin bir özeti konumundadır. Bu sebeple alt başlıklar derinlikli bir incelemeye konu olacak bir kapsama sahip değildir. Burada klasik önermeler mantığının neredeyse bütün konuları incelenmektedir. Önermenin tanımı, unsurları, yapısal çeşitliliği, niteliği, niceliği, modalitesi, karşı-olum durumları, eşitliği, döndürmesi, açıklamalı türü ve şartlı yapıları ele alınmaktadır. Eser muhtemelen tedris amaçlı yazılmış olması sebebiyle bazı konuları çok ayrıntılı ele almıyor olsa da dikkat çekilmesi gereken önemli noktalar bulunmaktadır. Mesela niceliği belirsiz önermelerin hükmü konusunda önermenin modalitesinin belirleyici olması önemlidir. Zira niceliği belirsiz önermeleri mutlak olarak tikele indigeme yaklaşımı yaygındır. Ayrıca tümeller zorunlu, tikeller mümkün gibi düşünülerek niceliğin modal karşılıklarının belirlenmesi dikkat çekicidir.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'de modal önermeler tasnifi zorunlu, imkânsız ve mümkün şeklindedir. Bu konuda dikkat çekici noktalar bulunmaktadır. Birincisi, zorunlunun genel, özel ve özel gereken şeklinde bölünmesi ve bunların beş tümel üzerinden yapılması önerme mantığı açısından değerlidir. Bu yaklaşım, Thomas Aquinas'ın modal önermeler tasnifiyle aynıdır. İkincisi, modal durumların nicelik karşılıklarının belirlenmesidir. Zorunlu tümel olumluyla, imkânsız tümel olumsuzla ve mümkün de tikellerle karşılanmaktadır. Bu durum, modalitenin nicelleştirilmesi bakımından önem taşımaktadır.

Tercemetü'ş-Şerhi'l-enver'in önermelerin döndürmesine dair tasnifi dikkat çekilmesi gereken konuların başında gelmektedir. Arapça yazılmış mantık metinlerindeki alışlagelen düz ve ters döndürme biçimindeki ayırım yerine burada mutlak, ilintisel ve ters döndürme şeklindeki üçlü ayırım kabul edilmektedir. Bu, Latin mantıkçıların bir tercihidir. Bilinen düz döndürmede tümel olumlu önermenin tikel olumlu ve tümel olumsuzun tikel olumsuz olarak döndürülmesi, niceliğini

korunmadığı için mutlak doğru bir döndürme sayılamaz. Bu sebeple bu türden döndürmeler, mutlak değil de yeni bir sınıf oluşturularak ilintisel sayılmıştır. Bu yaklaşım, hangi önermenin ne şekilde döndürülebileceği durumunu da böylelikle değiştirmektedir.

Yanyalı Esad Efendi'nin Arapça'ya tercüme ederek Osmanlı dünyasına kazandırdığı bu eser, Latin mantık geleneğinin terimler ve önermeler anlayışını iyi düzeyde özetleyen bir metindir. Özet olmasına rağmen fark yaratacak noktaların bulunması, metni daha önemli kılmaktadır. Bir Latin mantıkçı tarafından yazılmış, ancak Arapça'ya tercüme edilmiş bu eser alanla ilgili hem Latin hem de İslam düşünce geleneğinde ortaya çıkan gelişmeleri barındırır. Bu açıdan müstesna bir metin olarak görülmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Altaş, Eşref, “XVIII. Yüzyıl Eczâü'l-kaziyye Risaleleri ve Darendeli Mehmed Efendi'nin Risâle fi't-tefrika beyne mezhebi'l-müteahhirîn ve'l-kudemâ fi'l-kaziyye ve't-tasdik İsimli Eseri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 38 (2010), s. 25-46.
- Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, çev. Ali Houshiary, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 2014.
- Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür, Ankara: İmge Kitabevi, 2002.
- Broadie, Alexander, *Introduction to Medieval Logic*, New York: Oxford University Press, 1993.
- Cameron, Margaret, “Eski Mantık (Logica Vetus)”, çev. Mustafa Yeşil, *Ortaçağ'da Mantık El Kitabı*, ed. Catarina Novaes v.dğr., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2021, s. 193-217.
- Çiçekdağı, Caner, *Peri Hermeneias Üzerine İki Yorum*, Bursa: Sentez Yayıncılık, 2018.
- Daşdemir, Yusuf, *İbn Sînâ Mantığında Modalite*, İstanbul: Endülüs Yayınları, 2021.
- Genequand, Charles – Teymour Morel, “Al-Yânyawî's Account of Porphyry”, *Mélanges de l'Université Saint-Joseph*, LXVII (2017-2018), s. 351-361.
- Ebherî, İsmâgûl ve Şerhi, nşr. ve çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Ece, Muhammet Nasih, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2021.
- Ece, Muhammet Nasih, *İbn Rüşd'ün Önermeler Mantığı ve Aristoteles Temelleri*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2018.
- El-Rouayheb, Khaled, *The Development of Arabic Logic (1200-1800)*, Basel: Schwabe Verlag, 2019.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *İhsâü'l-ulûm, Mantığa Giriş Risâleleri* içinde, çev. Yaşar Aydınlı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 92-127.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitâbü'l-Kiyâs, el-Mantık inde'l-Fârâbî* içinde, nşr. Refik Acem, Beyrut: Dârü'l-meşrik, 1986, s. 11-69.
- Fârâbî, Ebû Nasr, *et-Tavtie evi'r-risâle elletî saddere bihe'l-mantık, Mantığa Giriş Risâleleri* içinde, çev. Yaşar Aydınlı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018, s. 16-31.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Ioannis_Kottounios.
- İbn Rüşd, *Telhîsu Mantıkı Aristo: Kitâbü'l-İbâre*, nşr. Cîrâr Cihâmî, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Lübânî, 1992.
- İbn Rüşd, *Telhîsu Mantıkı Aristo: Kitâbü'l-Kiyâs*, nşr. Cîrâr Cihâmî, Beyrut: Dârü'l-fikri'l-Lübânî, 1992.

- İbn Sînâ, *İşaretler ve Tenbihler: el-İşârât ve't-tenbihât*, çev. Ali Durusoy v.dğr., İstanbul: Litera Yayıncılık, 2005.
- İnönü, Nazlı, *Mantık Tarihi: Orta Çağ*, İstanbul: Boyut Yayıncılık, 2019.
- Kâtibî, Şemsiyye Risâlesi, nşr. ve çev. Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017.
- Özlem, Doğan, *Mantık*, İstanbul: Notos Kitap, 2022.
- Özpilavcı, Ferruh, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- Sankavak, Kazım, *XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Düşünürü: Yanyalı Es'ad Efendi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Thomas-Cajetan, *Aristotle: On Interpretation*, çev. Jean T. Oesterle, Wisconsin: The Marquette University Press, 1962.
- Taşdelen, İskender, *Mantığın Gelişimi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2011.
- Yanyalı Esad Efendi, *Tercemetü'ş Şerhi'l-enver*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2568; Râgıb Paşa, nr. 881.